

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Parlement tussen partijen en actiegroepen

Berg, J. Th. J. van den

Citation

Berg, J. T. J. van den. (1981). Parlement tussen partijen en actiegroepen. *Acta Politica*, 16: 1981(4), 490-499.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452147>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452147>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Noten

1. G. A. Irwin en H. A. A. Molleman, *Political Participation in the Netherlands: A Preliminary Report* (Netherlands Institute for Advanced Studies), 1972; alsook H. A. A. Molleman, 'Wie voeren actie?' *Acta Politica*, VII, 1972, pp. 99-111.
2. Alain Touraine, *La société postindustrielle*, Parijs (Denoël), 1969; idem, *La voix et le regard*, Parijs (Seuil), 1978.
3. Ronald Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton (Princeton University Press), 1977.
4. Kurt Baschwitz, *Du und die Masse: Studien zu einer exakten Massenpsychologie*, Leiden (Brill), 2e druk, 1951.
5. *Sociaal en Cultureel Rapport 1980*, Den Haag (Staatsuitgeverij) 1980, pp. 265-272 en 380-385.
6. Voor een goed beknopt overzicht, zie vooral: R. B. Andeweg, De burger in de Nederlandse Politiek, in: R. B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J. J. A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*, hfdst. IV, Alphen a/d Rijn (Samsom), 1981.
7. Bart Tromp, 'Socialisme, organisatie, en democratie: politiek-sociologische kanttekeningen bij de koers en ontwikkeling van de PvdA', *Socialisme en Democratie*, april 1976, nummer 4, pp. 153-172; Wouter Gortzak, 'Tussen regering en achterban: het PvdA-bestuur na Nieuw-Links', *Socialisme en Democratie*, juli/augustus 1976, nummer 7/8, pp. 345-359; Godfried van Benthem van den Bergh, 'Het verval van een politieke partij', *Socialisme en Democratie*, februari 1981, nummer 2, pp. 57-68; Werkgroep 'Partij in actie' van de Wiardi Beckmanstichting, *Partij, parlement, activisme*, WBS-cahier, Deventer (Kluwer), 1978; *De verhouding tussen partijdemocratie, kiezersdemocratie, en parlementaire democratie*, rapport van de commissie interne partijdemocratie van de PvdA, 1980.

Parlement tussen politieke partijen en actiegroepen

door J. Th. J. van den Berg

1. Stokvis, de vroegere hoofdredacteur van De Telegraaf, placht aankomende redacteurs als volgt toe te spreken: 'Jongeman, je moet elk nieuwsbericht zo schrijven en bewerken, dat daarboven aldoor één en dezelfde kop zou kunnen staan, getiteld: "Dat komt er van" '.

Voor een niet onbelangrijk deel zal dit het motto zijn van mijn relaas, dat het thema van vandaag behandelt, met concentratie op het fenomeen van de 'actiegroepen'. Veel van wat ons daaraan intrigeert en eventueel kan veront-rusten, valt onder dat motto te brengen: actiegroepen zijn immers niet uit de lucht komen vallen.

2. Ik heb geen behoefte aan louter discussie over definities, maar het lijkt me wel verstandig om enige omschrijving te geven van waar ik het over heb, als het gaat om 'actiegroepen'. Bij nader toezien immers is zulk een omschrij-

ving niet eens zo eenvoudig: het verschijnsel zelf verandert door de tijd heen (de periode tussen ongeveer 1965 en 1980) min of meer van aard, van pretentie en van politieke kleur. Bovendien niet alle – naar verschijningsvorm – *sociale actie* blijkt afkomstig van eenduidig te omschrijven 'actiegroepen': de wijze van optreden en de wijze van organisatie lopen lang niet altijd parallel.¹

Actiegroepen kenmerken zich in mijn omschrijving aldus, doordat zij betrekkelijk informeel zijn georganiseerd; zich doorgaans op één enkel issue concentreren (met een goede kans op opheffing na een definitief succes of een definitief fiasco); opereren met middelen die naast directe invloed op gezagsdragers minstens zo zeer beogen publieke aandacht te trekken (middelen als daar zijn: optochten, sit-down-acties, petitie, bezettingen, enz.).

Ik maak hier een opmerking terzijde. Soms lijkt het allemaal de schijn te hebben van een nieuwe religie: wie zondag niet meer naar de kerk gaat, gaat zaterdag in processie met de actiegroep mee. Het TV-journaal op zaterdagavond bevat voor wat zijn binnenlands gedeelte betreft vaak voor de helft van de tijd reportages van demonstraties. En zo langzamerhand kom je tot de constatering dat alleen de rooms-katholieken zich boven de grote rivieren nog moeten beperken tot een Stille Omgang. Het getuigenis zit ons, dames en heren, klaarblijkelijk in het bloed.

Gelet op de definitie die ik gegeven heb en die bewust tamelijk ruim is gehouden, vallen ook Zuidmolukse acties er onder, zoals die in Wassenaar, Amsterdam, Wijster, Bovensmilde, De Punt en Assen. Ik sluit die niettemin uit: actie is niet hetzelfde als terreur. De grens binnen het actievoeren tussen gewelddoos en gewelddadig is echter diffuus, ook al zouden sommigen, o.a. mevrouw Beckers, blijken een interview in het weekblad De Tijd², die grens wel wat duidelijker willen hebben. Vandaar dat ik de term gewelddoos niet in de definitie heb opgenomen, omdat dan mijns inziens bezettingen, kraakacties en blokkades er buiten zouden vallen.

A fortiori geldt zulk diffuus onderscheid als het gaat om de termen legaal en illegaal. Acties kunnen als legitiem worden aanvaard – vooral aanvankelijk was dat het geval met de kraakacties – zonder tegelijkertijd legaal te zijn. Voor het gemak blijf ik van 'sociale actie' spreken, zolang eventueel geweld zich beperkt tot geweld jegens zaken, zoals huizen, gebouwen, e.d. Richt het geweld zich op mensen, in het bijzonder niet-betrokkenen, dan is er mijns inziens sprake van terreur.³

In de definitie heb ik evenzeer de termen 'overheid' of 'politieke beslissingsorganen' weggelaten. Acties kunnen zich ook richten tegen traditionele belangenorganisaties of tegen bijvoorbeeld kerkelijke overheden. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan een actie tot behoud van een pastor in een bepaalde parochie, of een onderwijzer op een bepaalde school.

3. Uit de Nationale Kiezersonderzoeken van 1971 en later (dan wijs ik vooral op het artikel uit 1972 van Molleman, getiteld 'Wie voeren actie?', maar men kan ook verwijzen naar het Sociaal Cultureel Rapport van 1980) weten wij in de eerste plaats dat actievoerders onevenredig afkomstig zijn uit maatschappelijk bevoorrechte groepen, bevoorrecht naar inkomen en naar opleiding; in de tweede plaats dat het verschijnsel sedert de jaren zeventig de neiging vertoont af te nemen, althans in zoverre als het gaat om het totale percentage participerende burgers.

Opnieuw een terzijde: van het Binnenhof uit gezien, zou men dat van die daling niet zeggen. Daar is eerder de neiging om van een jaarlijkse stijging van het aantal actiegroepen en participanten te spreken. Toch zijn beide conclusies naast elkaar mogelijk, denk ik. Molleman en Irwin⁴ zagen hoofdzakelijk lokale acties als ze het onderzoek deden naar participatie en het kan zijn dat de verhoudingen binnen het actiewezen gewijzigd zijn en zich minder op het lokale vlak zijn gaan bewegen en meer op het nationale.

De tweede wijziging in de tijd is de verschuiving van het karakter van actiegroepen, aanvankelijk als links gekenmerkt en als dragers van de democratisering (dat was overigens meer een kwestie van zelfbeeld dat was afgeleid van het optreden van *provo* en *studentenbeweging*) naar een breed spectrum van politieke voorkeuren en tegelijk naar meer prozaïsche belangenbehartiging. Naar hun aard deden acties dat altijd al, ook al dienden ze per saldo een als algemeen te beschrijven belang.

De derde wijziging in de tijd – die overigens historisch gebruikelijk is – is dat een aantal actiegroepen zichzelf geleidelijk heeft omgevormd tot reguliere belangenorganisaties, vooral in de sfeer van het *milieu*, met een hoge organisatiegraad, professionalisering van de besluitvorming en deelneming aan geïnstitutionaliseerd overleg en al wat daar bij hoort. Dit alles, zonder overigens in de meeste gevallen van het middel van de actie afstand te doen, als was het maar wegens het aspect van de mobilisatie dat bij actie altijd in het spel is.

Tenslotte de vierde wijziging in de tijd, enigszins omgekeerd aan wat ik daarnet zei: de overname van wat men zou kunnen noemen het 'actie-instrumentarium' – vooral gericht dus op de publieke aandacht – door gevestigde belangenorganisaties zoals vakbeweging, politieke partijen en bijvoorbeeld de 'Stichting Weg' en haar 'Blij dat ik rij'-acties. Hier passen een paar tussenconclusies:

Het verschijnsel *sociale actie* is, in de eerste plaats, blijkbaar vatbaar voor *manipulatie*. Wat zich aandient als een informele groep, of zoals de Duitsers het zeggen 'Bürgeriniziative', kan bij nader toezien een ingenieus georganiseerde zaak zijn. Ik noemde al het voorbeeld van de actie 'Blij dat ik rij', maar ook kan worden gedacht aan de alternatieve pro-metro-acties in de Nieuw-

marktbuurt en in de Bijlmermeer in Amsterdam in 1974 die bleken georganiseerd te zijn door de CPN.

Actiegroepen kunnen voorts worden geïnfiltreerd door en vanuit georganiseerde politieke groeperingen, resp. zelfs daardoor worden overgenomen; informele organisatie maakt actiegroepen zeer kwetsbaar wegens het ontbreken van interne verantwoordelijkheid en controlemiddelen. Dan zie ik nog af van de moeilijke kwestie van de *representativiteit* van actiegroepen.

Een tweede tussentijdse conclusie: politieke partijen van links kunnen door een 'basistische' organisatie en een toenemende concentratie op 'single-issue-politics' bewust gelijkenis zoeken met actiegroepen, zoals bijvoorbeeld het geval was tijdens de verkiezingscampagne van 1977 toen de PPR zich in zulk een richting bewoog. Overigens met niet zo veel succes.

In het algemeen kan trouwens worden gesproken van een gespannen verhouding tussen vooral politieke partijen van links en het actiewezen. De verbreding van het actie-wezen over het hele politieke spectrum heeft de relativisering van het verschijnsel in politieke partijen, vooral in de PvdA, aanzienlijk bevorderd. Dat is wel gebleken uit het WBS-rapport over het actiewezen in 1978.⁵ De PSP was in 1971 overigens al wijzer geworden en de PPR heeft zijn les geleerd in 1977 en nadien.

De vraag is tenslotte, of *parlementair activisme* zoals Van Schendelen dat heeft genoemd, qua definitie met het actiewezen in verbinding valt te brengen? Mij lijkt dat nogal 'tricky'. De uiterlijke verschijningsvormen doen er nogal aan denken en ook het element van de publieke aandacht speelt in het parlementair activisme sedert 1967 duidelijk een rol. Met andere woorden, de invloed van actiegroepen en het actiewezen is evident, maar daarnaast zijn er naar mijn idee ook heel andere factoren in het spel. Daarvoor verwijs ik naar mijn reeks artikelen over de parlementaire motie geschreven in de zomer van 1980 in NRC-Handelsblad.⁶

4. Wat bepaalde of bepaalt nu het succes – en daarmee bedoel ik de macht en de invloed van actiegroepen en actiemethoden? Dat is moeilijk te zeggen. Het is namelijk een kwestie van criteria die niet zo gemakkelijk zijn te ontwikkelen en bovendien van buitengewoon weerbarstig empirisch materiaal. Het onderzoek naar politieke invloed is in het algemeen één van de meest weerbarstige probleemvelden van de wetenschap der politiek. Daarbij kan bijvoorbeeld niet worden volstaan met, zoals eerder is gebeurd, enquêtes te houden onder politici met de vraag of actiegroepen op hun standpunt van invloed zijn geweest. Politici komen al te gemakkelijk in de verleiding om hun voorkeuren bij de beantwoording van dat soort vragen een hoofdrol te laten spelen in plaats van eerlijk te zeggen waar het op staat.

Ook als politieke beslissers anders besluiten dan actiegroepen voor ogen staat, kan niet zonder meer gesproken worden van een fiasco van de actie-

groep of van haar machteloosheid. Een belangrijk element in het optreden van actiegroepen is, zoals ik al eerder gezegd heb, de mobilisatie van de publieke opinie los van het eventuele resultaat, en die mobilisatie is in veel gevallen van groot gewicht. Daarnaast gaat er een sterk legitimerende werking op acties vanuit door de aandacht die ze krijgen van de media, van politieke partijen en andere organisaties. Tenslotte moet men niet onderschatten de vorm en de betekenis die het deelnemen aan actiegroepen heeft voor de erbij betrokkenen. Zij krijgen vaak in ieder geval inzicht in hoe politieke beslissingen tot stand komen, en een aantal hunner gaat later ook vaak zelf deelnemen aan de normale politieke besluitvorming.⁷ Met andere woorden, een saldo van succes of fiasco van het actiewezen valt hier niet te maken. Iedereen kent overigens wel voorbeelden van min of meer spectaculaire successen en mislukkingen in het actiewezen. In ieder geval is één van de successen het kostbaarste compromis geweest dat ooit in de Nederlandse politiek is uitgevonden, de zogenaamde gaatjesdam in de Oosterschelde.

Hoe het daarmee ook allemaal zij, wellicht met minder participanten dan aan het eind van de jaren zestig, de sociale actie is niettemin een vast onderdeel geworden van de besluitvorming op veel terreinen en tegelijkertijd een vast begeleidingsverschijnsel van de Nederlandse politieke cultuur. Dit omdat niet direct succes veelal voorop staat, behalve misschien bij lokale acties, maar sociale mobilisatie, publieke aandacht en het getuigenis.

Hier zou het de plaats zijn om een kleine historische excursie te maken naar het verschijnsel sociale actie in het verleden. Ik zal dat nu niet meer doen, omdat Daalder in zijn referaat daar al voldoende aandacht aan heeft besteed en ik niet anders kan dan zijn opmerkingen daarover onderschrijven. Daarmee ben ik aangeland bij de vraag naar de ontstaansgronden van het actiegroepenfenomeen, naar het element dat ik aan het begin aankondigde als 'dat komt ervan'.

5. Het klimaat van de jaren zestig en sedertdien waarbinnen actiegroepen konden opgroeien naast politieke groeperingen als paddestoelen in een politiek herfsttij, wordt, om het nog maar weer eens in andere termen samen te vatten, gekenmerkt door tweërlei verval van politieke *stabiliteit*.

In de eerste plaats is daar het verval van politieke stabiliteit, dat is voortgekomen uit afbrokkelende, verzuilde politieke partijverhoudingen. Zoals blijkt uit de Nationale Kiezersonderzoeken is de wordt *floating vote* in Nederland gestegen van ca. 10 tot rond de 30% en heeft nu iedere grote of middelgrote partij met die *floating vote* te rekenen. Mijns inziens geldt dat ook voor het CDA dat sedert een paar jaar niet meer leeft 'bij confessionaliteit alleen'. Daarnaast heeft de groei van de *floating vote* geleid tot polarisatie van politieke verhoudingen. Een polarisatie die tot op zekere hoogte onvermijdelijk is terwille van electorale winst; die ook ten dele onvermijdelijk is om de men-

sen af te houden van *niet-stemmen*. Maar dat alles heeft, zoals bekend, niet geleid tot het ontstaan van stabiele meerderheidspartijen of meerderheidsblokken. Met andere woorden: de kabinetsformatie zit nog steeds met dezelfde problemen als vroeger, maar in veel ongunstiger omstandigheden. Tenslotte is er sprake van een hoge *turn-over* van Kamerleden en hoge mate van onzekerheid over hun voortbestaan.

Ik noem u hier een paar cijfers. Nog in de jaren vijftig kon de gemiddelde zittingsduur van Tweede-Kamerleden oplopen tot meer dan 10 jaar en werd deze na verkiezingen meestal niet lager dan gemiddeld 9 jaar. Het percentage nieuwe leden van de Kamer per verkiezing lag tussen de 15 en 25%. Nu is de gemiddelde zittingsduur 5½ jaar en bij verkiezingen betreedt gemiddeld 34%, dat zijn 50 nieuwe leden, de Kamer. De huidige Tweede Kamer is voorts gemiddeld 5 jaar jonger dan de Kamer in de jaren vijftig. Dit alles doet zich voor naast de opkomst van wat men zou kunnen noemen een nieuwe politieke elite uit de *quartaire sector* die nu 66% van de Tweede-Kamerleden levert, waarvan dan 25% afkomstig is uit het onderwijs. Verler laat ik het hierbij wat de cijfers betreft; het rapport van de parlementaire enquête 1979 bevat hierover meer materiaal.^{7a}

De onzekerheid van de politiek en van politici maakt hen gemakkelijk vatbaar voor elke publieke beïnvloeding en daarbij komt dan nog de invloed tot in de jaren zeventig van een nieuw medium: de televisie.

In de tweede plaats is daar het verval van politieke stabiliteit als gevolg van een *stagnerend overheidsoptreden* onder andere dankzij overschatting van de mogelijkheden van politieke beïnvloeding. Er zijn overspannen verwachtingen gegroeid van de overheid en in het bijzonder van het parlement. Daarnaast is er, belangrijker naar mijn mening dan het *decline of parliament*, het *decline of law*.

De wet en het overheidsvoorschrift hebben hun traditionele gezag in Nederland zien afbrokkelen. Vormen van openlijke ongehoorzaamheid – bijvoorbeeld bij de benzinedistributie in 1974 – zijn te zien naast vormen van ontduiking – bijvoorbeeld van prijsbeschikkingen – en de opkomst van een, wat men zou kunnen noemen, 'ongeregistreerde economie', in gewone termen ook wel 'zwart circuit' genoemd. De schatting is dat die ongeregistreerde economie zo langzamerhand 20% omvat van het totale nationale inkomen.⁸ Als dat zo zou zijn, dan zijn berekeningen van economische groei, van werkloosheid en van inflatie waarschijnlijk alle onjuist.

Wat in de jaren zestig – in de democratisering – vooral een ontwikkeling leek te zijn naar 'bevrijding' en zelfstandig beslissen lijkt nu tegelijkertijd te bestaan in sterk afgenomen respect allerwege voor overheidsvoorschriften. Dat wat Hofland de 'dekolonisatie van het dagelijks leven' heeft genoemd, is blijkbaar heel wat breder dan wel is aangenomen.

'Het vertrouwen in politici', aldus de NKO's, is niet bijster groot. Van Schendelen is daarover nogal relativistisch.⁹ Grof samengevat zegt hij eigenlijk: 'So what, politieke ontevredenheid houdt het leven in de democratie'. En al die verhalen over politieke ontevredenheid zijn in wezen paniekzaaijerij van politicologen. Tot op zekere hoogte is dat waarschijnlijk wel waar, maar er is enig verschil tussen verbale uitingen in enquêtes en het openlijk of tersluiks daadwerkelijk saboteren van overheidsbeslissingen en zulks betrekkelijk massaal; dat soort verschijnselen geeft op zijn minst te denken. De paradox is dat tegelijkertijd de verwachtingen omtrent het overheidsoptreden stijgen bij een afnemend vertrouwen in de politiek en in politici.

In een klimaat van politieke instabiliteit en onzekerheid gepaard gaande aan, ten dele veroorzaakt door de dekolonisatie van het dagelijks leven en de emancipatie van deelbelangen bij tegelijkertijd een afnemende sociaal-culturele integratie, zoals onder de verzuiling, is de verleiding al te groot geworden om de mobilisatie door middel van geduldige *organisatie* te vervangen door incidentele, media en publieke aandacht trekkende, *actie*. Als gezegd, 'dat komt er van': actievoeren is doodeenvoudig een kwestie van *kosten-batenanalyse*.

Wat in vakkringen en daarbuiten zulke felle reacties heeft opgeroepen, de opvattingen van Van Putten over het tegemoetkomen aan gepassioneerde minderheden in NRC-Handelsblad geschreven op 20 oktober en 26 november 1980, is al jaren *overheidsbeleid*. Het wordt alleen afgeremd door financiële beperkingen en, in toevallige omstandigheden, door het bestaan van zeer sterke tegenminderheden. Belangrijk is ook de aanwezigheid van een hoeveelheid *beton* in de knieën van politieke gezagsdragers, waarbij ik moet zeggen dat gemeenten vaak een 'flinkere' rol vervullen dan de nationale overheid.

6. Zie ik het goed, dan valt geleidelijk het sociale actiewezen uit elkaar in een soort van *waterscheiding* in twee, steeds sterker van elkaar gescheiden, genres groepen.

In de eerste plaats doel ik daarbij op de groepen die naast de *reguliere belangenorganisaties*, vaak daarin ook integrerend, deel gaan uitmaken van wat tegenwoordig de *Vijfde Macht* heet, beide met gebruikmaking van middelen ontleend aan het actiewezen. Dat is een kwestie van cultuurverandering – of, als men het anders uitgedrukt wil hebben – van enige verruiming van de zeden, waaraan samenleving en politiek wel gewend zullen raken.

De tweede soort wordt gevormd door die groepen die weigeren, om welke reden dan ook, nog langer gehoor te geven aan de grenzen van de Nederlandse *rechtsorde* en van Nederlandse politieke gezagsverhoudingen en die daardoor het gevaar lopen de grens tussen geweldloosheid en gewelddadigheid en zelfs terreur verder te vervagen. Als voorbeelden wijs ik op delen, en ook niet meer dan dat, van de antikernenergiebeweging, delen van de kraakbeweging, maar ook op knokploegen ten behoeve van eigendomsbewaking. Behalve in het

laatste geval zitten daar ook elementen in van een, overigens diffuse, politiek-ideologische beweging.

Overigens, beide verschijnselen compliceren, ieder op hun eigen wijze, een meer dan *incrementele* wijze van politieke besluitvorming. De eerste doet dat, omdat zij de in decennia gegroeide tegenmachten tegen de overheid verder versterkt en dus versterkt wat het actiewezen in zijn aanvangsperiode nu juist bestreed, nl. de *verkokering* en de sluipende *depolitisering* van het overheids-handelen. De tweede doet dat, omdat zij de politiek dwingt onevenredige aandacht te geven aan problemen van openbare orde. Voor de vraag naar de rechtvaardiging van het gebruik van geweld door de staat en zijn organen verwijs ik overigens naar datgene wat Van Benthem van den Bergh daarover heeft geschreven in 'De Staat van Geweld'.

Daar komt nog een extra probleem bij. De welvarende jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig hebben, aldus Daudt, het misverstand in de hand gewerkt dat democratisering gelijk stond met 'je zin krijgen'. Ik citeer hem nu letterlijk:

'Deze democratisering is gepaard gegaan met de opleving van een wazige democratische ideologie, volgens welke democratie zou inhouden dat niet alleen iedereen er recht op zou hebben al zijn voorkeuren in te brengen in het politieke afwegingsproces, maar dat daarenboven iedereen er recht op zou hebben dat zijn voorkeuren ook alle worden geëffectueerd. Deze illusie heeft enige tijd kunnen bestaan, omdat de sterke economische groei inderdaad de inwilliging heeft mogelijk gemaakt van vele eisen, waarvan de vervulling in andere tijden onmogelijk zou zijn geweest'.¹⁰

7. Die 'andere tijden' waarover Daudt sprak, lijken inmiddels aangebroken, nadat de overheid volgens de *Klompé-doctrine* – subsidieer de ontevredenheid tegen de staat – in welvarende jaren welbewust allerlei machtsgroepen heeft helpen ontstaan. Nu blijkt ombuigen niet alleen pijn te doen, maar bovendien voortdurend vrijwel te mislukken. Daarbij worden, lijkt mij, nieuwe belangen gemakkelijker ontzien dan traditionele: de (nieuwe) vredesbeweging gemakkelijker dan de (oude) vakbeweging.

Er lijkt behoefte te bestaan aan een nieuwe generatie politici, die van de beargumenteerde *Nee-Verkopers*, die de moed hebben zich in de actie-arena te begeven om uit te leggen waarom ze niet meedoen; dat geldt voor ministers maar misschien nog wel meer voor Kamerleden. Daarbij moeten ze dan maar het tijdelijke risico nemen van een *explosion of rising expectations*, liever dan af te wachten tot ook hier het equivalent van 'The Iron Lady' aan de macht kan komen.

Er bestaat voorts behoefte aan heroverweging van een aantal zaken. In de eerste plaats taken die de overheid in het algemeen wel en niet aan kan en

welke instrumenten daarbij wel en niet kunnen worden gehanteerd. In de tweede plaats een overweging van de taken die wel gemeenschapszorg vereisen, maar niet kunnen worden behartigd door de centrale overheid, gezien de *ver-propping* die daar langzamerhand plaats heeft. En in de derde plaats is heroverweging noodzakelijk van de verantwoordelijkheid van burgers en groepen burgers voor het ordelijk functioneren van de parlementaire democratie. Een heroverweging van datgene kortom dat in globale overeenstemming een democratische politieke samenleving bijeenhoudt bij alle noodzakelijke pluriformiteit.

Noten

1. U. Rosenthal, M. P. C. M. van Schendelen, G. H. Scholten, *Openbaar bestuur*, Alphen a/d Rijn 1977, p. 317 v.v.; H. d'Ancona en B. Tromp, Actiegroepen en democratisering, in *Democratie, mogelijkheden en suggesties*, Den Haag 1980, p. 271 v.v.; J. Th. J. van den Berg en H. A. A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen a/d Rijn 1974, p. 153 v.v.; H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen 1974, p. 37 v.v.; J. Th. J. van den Berg, Politieke participatie en parlementaire democratie, in *Civis Mundi*, jg. 1978 nr. 2, p. 73 v.v.
2. De Tijd, jg. 7 nr. 321, 14 november 1980.
3. Tijdens de discussie over mijn inleiding bleek dit onderscheid tussen 'zaken' en 'personen' niet erg bruikbaar. Vooral dr. H. Roethof, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, wees er terecht op dat acties gepaard kunnen gaan met verregaande vernielingen die wellicht als ernstiger moeten worden aangemerkt dan, zoals hij zei, 'een taart in het gezicht van een burgemeester'. Aan mijn hoofdpunt, het diffuse karakter van het onderscheid tussen 'gewelddadig' en 'gewelddeloos' deed zijn kritiek echter niet af; wel maakte zijn kritiek het nog moeilijker 'actie' van 'terreur' te scheiden.
4. G. Irwin and H. A. A. Molleman, *Political participation in the Netherlands*, Leiden (mimeo) 1973.
5. *Partij, parlement, aktivisme*, uitgave WBS-Amsterdam, 1979.
6. J. Th. J. van den Berg, Meer dan vijftig moties in een week, in *NRC-Handelsblad*, 19-7-1980; De 'onbekookte' gevoelsuiting, in *NRC-Handelsblad*, 24-7-1980; De afnemende meeropbrengst, in *NRC-Handelsblad*, 31-7-1980. Alle drie artikelen zullen binnen afzienbare tijd worden opgenomen in een bundel artikelen in boekvorm onder de titel: 'Aan de gelovigen overgeleverd', te verschijnen in het voorjaar van 1982 bij A. W. Sijthoff te Alphen aan den Rijn.
7. G. A. Irwin, *De participatie-kringloop*, Leiden 1979. Zie ook: P. Bachrach, *The theory of democratic elitism*, Boston 1970.
- 7a. M. P. C. M. van Schendelen, J. J. A. Thomassen, H. Daudt, *Leden van de Staten-Generaal*, Den Haag 1981, hoofdstuk 1 (Herkomst, carrière en toekomstperspectief van Kamerleden, door J. Th. J. van den Berg).
8. De Nederlandse schattingen zijn tot nu toe resultaat van betrekkelijk 'nattevingerwerk'. Zo niet de studie van E. Feige, How big is the irregular economy, in *Challenge*, november 1970. Hij komt voor de Verenigde Staten op 27% van het

bruto nationaal inkomen.

9. M. C. P. M. van Schendelen, Disaffected representation in The Netherlands: a non-affected reappraisal, in: *Acta Politica*, VI nr. 2 (april 1981), p. 161-197.

10. H. Daudt, De politieke toekomst van de verzorgingsstaat, in J. A. A. van Doorn en C. J. M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel 1978, p. 201/202.